

دیدگاه بهره‌برداران در مورد تأثیر طرح‌های مرتعداری بر متنوع‌سازی راهبردهای معیشت خانوارهای روستایی در شهرستان ماهنشان

کبری کریمی* - کارشناس ارشد ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه زنجان
اسماعیل کریمی دهکردی - دانشیار گروه ترویج ارتباطات و توسعه روستایی، دانشگاه زنجان
محمد بادسار - استادیار گروه ترویج ارتباطات و توسعه روستایی، دانشگاه زنجان

دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۶/۲۵ پذیرش نهایی: ۱۳۹۴/۱۰/۱

چکیده

بهره‌برداری پایدار از منابع طبیعی نقش مهمی در تأمین رفاه و معیشت جوامع روستایی دارد. امروزه بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی موجب شده است که سیاست‌گذاران تمهیداتی را در جهت مدیریت پایدار آنها اتخاذ کنند که پیامدهایی در ابعاد مختلف معیشت بهره‌برداران از جمله راهبردهای معیشت خواهد داشت. هدف پژوهش حاضر بررسی دیدگاه بهره‌برداران در خصوص تأثیر طرح‌های مرتعداری بر راهبردهای معیشت خانوارهای روستایی در شهرستان ماهنشان با استفاده از روش‌شناسی پیمایشی است. با کمک روش نمونه‌گیری تصادفی، ۲۰۴ خانوار از ۱۲۸۰ خانوار بهره‌بردار انتخاب شدند. داده‌ها با استفاده از پرسشنامه‌ای که روایی آن از طریق پانلی از متخصصان دانشگاهی و اجرایی و پایایی آن از طریق مطالعه اولیه با حدود ۲۰ بهره‌بردار و تحلیل آزمون کرونباخ آلفا تأیید شده بود، گردآوری شدند. نتایج نشان دادند که این طرح‌ها بیشتر رویکرد حفاظتی داشتند و تأثیر چندانی بر راهبردهای معیشت خانوارها و متنوع‌سازی آنها نداشتند. در حالی که نتایج این اقدامات ضمن آنکه موجب افزایش دانش و اقدامات بهره‌برداران می‌شود، از طریق متنوع‌سازی معیشت از فشار بر مراتع نیز کم می‌کند. براساس تحلیل رگرسیونی گام‌به‌گام، پنج متغیر دانش در زمینه متنوع‌سازی راهبردهای معیشت، تعداد کندوی زنبور عسل، اقدامات اصلاحی/احیایی، میزان دریافت اطلاعات از برنامه‌های رادیویی و مشاهده فیلم و DVD، ۲۹/۵ درصد از تغییرات واریانس اقدامات متنوع‌سازی راهبردهای معیشت خانوارها را تبیین می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: بهره‌بردار روستایی، متنوع‌سازی، مرتعداری، معیشت.

مقدمه

دستیابی به اهداف چندگانه توسعه پایدار روستایی که شامل بهره‌برداری از منابع طبیعی، خدمات زیست‌محیطی، امنیت و افزایش معیشت‌های روستایی و افزایش محصولات کشاورزی در زیست‌بوم‌های کشاورزی است، به چالشی بزرگ برای پایداری در جهان تبدیل شده است. دستیابی به توسعه پایدار نیاز به همکاری، هم‌پوشانی و مدیریت این اهداف دارد (Erenstein & Thorpe, 2011, 43; McLennen & Garvin, 2012, 119; Ghazdon et al., 2009, 142).

مراتع به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع چندکارکردی، نقش مهمی در حفاظت آب و خاک و منابع ژنتیکی، تأمین پروتئین، تولید گیاهان دارویی و صنعتی، زیستگاه حیات‌وحش، پتانسیل بالای کشاورزی پایدار، ایجاد اشتغال، درآمد، و تأمین علوفه مورد نیاز دام‌ها دارد (Faو, 2013b; Faو, 2013c; Kepe, 2008, 959; Ming- Can, 2000, 132; Panunzi, 2008; Faو, 2013c). جنگو برزل‌آباد و قربانی، ۱۳۸۶، ۲۹۲). مراتع همچنین در تنظیم چرخه هیدرولوژیکی و تولید ۲۳ تا ۳۰ درصد از پروتئین دامی دنیا مؤثرند (United Nations Environment Programme, 2003). زندگی و معیشت خانوارهای روستایی به‌طور گسترده‌ای به منابع طبیعی پایه همچون مراتع وابسته است (Scoons, 2000, 9; Rigg, 2006, 180; Kepe, 2008, 959). مهم‌ترین موضوع در خصوص مراتع، بهره‌برداری مناسب با حفظ پایداری آنها در بلندمدت است (نجفی و همکاران، ۱۳۸۷، ۶۷۴). با توجه به استانداردها و امکاناتی که بشر برای رفاه و زندگی خود به آنها نیاز دارد، این امر موجب خواهد شد که نیاز به بهره‌برداری از منابع طبیعی شتاب بیشتری بگیرد (Hill & Mustafa, 2011, 1331-2; Karamidehkordi, 2012, 108; Bojo et al., 2000). برخی مسائل همچون چرای بیش از حد، قطع درختان و بوته‌ها، اقدامات نامناسب کشاورزی برای توسعه و تولید بیشتر موجب تخریب مراتع شده است (Matiru, 2000; Prinstrup-Andersen & Pandya-Lorch, 1998, 5; Haji Mirrahimi & Nabaei, 2007, 161; Khalilian & Shams Aldini, 2001, 19; Haji-Rahimi & Ghaderzadeh, 2008, 194). دارایی‌ها و سرمایه‌های ناکافی، فشار جمعیت، سیاست‌های نامناسب، اعتبارات و حمایت‌های ناکافی دولت، کمبود دسترسی به بازار و تکنولوژی‌های نامناسب در این زمینه نیز مؤثر بوده‌اند (Graو & Aide, 2008; Prinstrup-Andersen & Pandya-Lorch, 1998, 5).

همکاران، ۱۳۸۹، ۵۵۸). دانش پایین بهره‌برداران و توجه ناکافی به حفاظت از آنها نیز موجب تخریب مراتع شده است (HajiMirrahimi & Nabaei, 2007, 161؛ کریمی و کریمی دهکردی، ۱۳۹۱). اگرچه بیشتر تهدیدها و فشارها ممکن است در نگاه اول و از بیرون به شکل بهره‌برداری کنترل نشده از منابع و رفاه بیشتر بشر جلوه نماید، ولی نهایتاً منجر به تخریب و فقر بیشتر اکوسیستم‌ها و جهت‌گیری بیشتر نگرانی‌ها به سمت پایداری بهره‌برداری از زمین و مدیریت منابع طبیعی خواهد شد (Karamidehkordi, 2012, 108; Mertz et al., 2005, 210).

در سه دهه اخیر برای کاهش سرعت تخریب‌ها و اصلاح منابع طبیعی تلاش شده است که سیاست‌ها و برنامه‌هایی با رویکرد مدیریت پایدار اتخاذ و اجرا شود، که تأثیرات گوناگونی به دنبال داشته است. مدیریت منابع طبیعی به اقداماتی می‌پردازد که بین منابع طبیعی و نیازها، و رفاه و معیشت بهره‌برداران توازن ایجاد می‌کند و تأثیرات و تغییرات مختلفی بر محیط و بهره‌برداران و معیشت‌های آن‌ها می‌گذارد (Brown et al., 2010, 564; CGIAR, 2006, 6; Government of South Australia, 2012; Mertz et al., 2005, 210). امنیت معیشت و مدیریت پایدار منابع طبیعی هم‌تراز و هم‌سو هستند و از مبانی اصولی توسعه پایدار به‌شمار می‌آیند (Bojo et al., 2000, 1).

مفهوم معیشت‌های پایدار روستایی برای بحث درباره توسعه روستایی، کاهش فقر و مدیریت منابع طبیعی مطرح شده و رو به افزایش است (DFID, 2000, 5; Scoons, 2000, 9). منظور از معیشت، توانایی‌ها و دارایی‌ها و فعالیت‌های مورد نیاز برای معنادار شدن به زندگی است. معیشت زمانی پایدار است که بتواند با استرس‌ها و شوک‌ها مقابله کند یا آنها را پوشش دهد و سرمایه‌ها و دارایی‌های آنها را در هر دو زمان حال و آینده حمایت کند یا افزایش دهد درحالی‌که به منابع طبیعی پایه آسیبی نرساند (DFID, 2000, 5; Hussein & Nelson, 2000, 3; Carney, 1998, 2002; Chambers & Conway, 1992; DFID, 1999; Gaillard et al., 2009, 120; Scoones, 1998, 6).

راهبرد معیشت به معنی دامنه و ترکیبی از فعالیت‌ها و روش‌های انتخابی است که مردم به منظور استفاده از دارایی‌ها در جهت دستیابی به اهداف معیشت خود می‌سازند و آنها را به‌کار

می‌گیرند (DFID, 1999, 549; Van Den Berg, 2010). علاوه بر این، مردم در مواجهه با هرگونه تهدید و به‌منظور حفظ و تداوم معیشت خود تمایل دارند واکنش‌های مختلفی از خود نشان دهند، از جمله فعالیت‌های خارج از مزرعه یا غیرکشاورزی و مهاجرت و متنوع‌سازی که می‌توانند در دوره‌ی زمانی کوتاه‌مدت یا بلندمدت باشند. تأثیر راهبردهای مختلف معیشت را می‌توان در ستادهای معیشت جوامع مختلف به‌شکل‌های متفاوتی همچون کاهش فقر، امنیت غذایی و مدیریت منابع طبیعی مشاهده کرد (DFID, 1999; Woodhouse et al., 2000, 7-10). انگیزه‌های مختلفی برای انتخاب و به‌کارگیری راهبردهای معیشت و متنوع‌سازی آنها وجود دارد که از جمله می‌توان به مواردی همچون دراختیارداشتن یا دسترسی به دارایی‌های خانوار، مدیریت ریسک و خطرپذیری وابستگی به یک معیشت، افزایش درآمد، بهبود شرایط زندگی و کاهش فشار روی منابع، استفاده از منابع موجود از قبیل منبع نیروی کار خانوادگی، کاهش فشار بر اراضی که در اثر افزایش جمعیت و خردشدن اراضی به‌وجود می‌آید، کاهش هزینه‌های بالای زندگی که خانوارها را مجبور به کسب درآمد از چندین روش می‌کند، آشنایی و درک از فعالیت‌های مکمل یکدیگر مانند زراعت و دام‌داری کرد (Babulo et al., 2008, 147; Barrett et al., 2001, 315-316; Karim & Nelson, 2000, 3; McCusker & Carr, 2006, 791; Scoons, 2000, 9).

داشتن تنوع در فعالیت‌ها اصلی کلی است و نباید تمام دارایی خود را فقط در یک فعالیت مشخص به‌کار برد (Barrett et al., 2001, 315)، به‌ویژه با وجود چالش‌های متعدد در معیشت‌ها همچون محدودیت منابعی مانند زمین و دام و چگونگی بهره‌برداری از منابع بدون آسیب‌رساندن به آنها (Alinovi et al., 2010; Bojo et al., 2000, 1; Brown et al., 2010, 1368; Ellis & Mdoe, 2003, 652). یکی از راه‌های مهم برای افزایش و بهبود استراتژی‌ها در زمان حال و آینده انتقال از یک نوع سرمایه و درآمد به‌سوی انواع دیگر آن یا متنوع‌سازی آنهاست (Brown et al., 2010, 564). در این صورت، زمانی که معیشت‌های وابسته به منابع طبیعی با بحران مواجه شوند، راه‌های معیشتی تبدیلی برای خانوار بهره‌بردار روستایی به‌وجود می‌آیند (Bebbington, 1999, 2022)، زیرا مردم تمایل دارند مناسب‌ترین و مطمئن‌ترین

راهبردهای معیشت را برای دستیابی به نتایج مطلوب همچون امنیت غذایی، سلامت، رفاه و مانند اینها توسعه دهند (Gaillard et al., 2009, 120; Woodhouse et al., 2000, 8).

متنوع‌سازی معیشت‌ها و افزایش آگاهی بهره‌برداران از قابلیت‌های موجود در بهره‌برداری و متنوع‌سازی باید مورد توجه سیاست‌گذاران برنامه‌های توسعه، از جمله در طرح‌های منابع طبیعی در مناطق روستایی قرار گیرد و به‌طور مستمر ارزیابی گردد. متنوع‌سازی موجب حمایت از برنامه‌های توسعه منطقه‌ای می‌شود و از سوی دیگر این برنامه‌ها در مقیاس‌های مختلف به‌وسیله نهادهای مختلف انجام می‌شوند. بنابراین مدیران و برنامه‌ریزان نیاز به آگاهی و شناخت درباره آثار اجرای این برنامه‌ها بر بهره‌برداران ناهمگن اراضی و پویایی‌های معیشت در منطقه‌ای که برنامه‌ها در آن‌ها اجرا می‌شوند دارند (McLennan & Garvin, 2012, 120). ارزیابی اقدامات بهره‌برداران روستایی می‌تواند به‌عنوان راهنمایی برای توسعه پایدار مورد استفاده قرار گیرد (Geraldo Stachetti et al., 2010, 229). پایداری، فرایندی قابل ارزشیابی است که معمولاً وضعیت ایده‌آل ثابتی نیست و از طریق بهبود دانش و آگاهی نیز ارتقا می‌یابد (Rammel et al., 2007, 10).

بررسی‌ها نشان می‌دهند که مطالعات اندکی در زمینه تأثیرات برنامه‌های منابع طبیعی بر راهبردهای معیشت خانوارها و متنوع‌سازی آنها انجام شده است. در ادامه به چند نمونه از آنها اشاره می‌شود. نتایج مطالعات کاسترس و همکاران (۲۰۰۶) بیانگر افزایش اشتغال و فرصت‌های جدید معیشت در ۵۵ مورد مطالعه فعالیت‌های مدیریت جنگل در آسیا، آفریقا و امریکای لاتین طی ۱۰ سال بوده است. نتایج مطالعه گودا و ساتیش (۲۰۱۱) در مورد فعالیت‌های آبخیزداری در کارناتکای هندوستان، نشان دادند که این فعالیت‌ها موجب تقویت و افزایش فرصت‌های اشتغال شده است. مطالعه فعالیت‌های آبخیزداری باتاچریا (۲۰۰۸) نشان می‌دهد که آثار غیرمستقیم برنامه‌های آبخیزداری در مناطق روستایی کشور مالی، بهبود وضعیت سلامت و بهداشت در منطقه، ایجاد فعالیت‌های اقتصادی و کشاورزی مختلف در منطقه مانند پرورش کرم ابریشم و پرورش قارچ خوراکی، و بهبود وضعیت سلامت و بهداشت بوده است. تورتن (۲۰۰۰) نتیجه گرفت که پروژه‌های توسعه آبخیزداری باعث ایجاد فرصت‌های جدید معیشتی و

توزیع عادلانه‌تر و پایدارتر این مسائل در مناطق روستایی و افزایش تعداد ساعت‌های کاری در خانوارهای روستایی هند شده است. نتایج بررسی عملیات آبخیزداری در شهرستان زنجان نشان دادند که این اقدامات تأثیر زیادی در افزایش تعداد کارگر، سطح آگاهی و مهارت در زمینه‌های ساخت و عملیات آبخیزداری، ورود تکنولوژی‌های جدید به روستا و افزایش درآمد داشته ولی در متنوع‌سازی معیشت خانوارها تأثیری نداشته‌اند (کریمی دهکردی و انصاری، ۱۳۹۱). هدف پژوهش حاضر ارزیابی تأثیر طرح‌های مرتع‌داری بر اقدامات متنوع‌سازی راهبردهای معیشت خانوارهای بهره‌بردار روستایی از دیدگاه بهره‌برداران در شهرستان ماهنشان است.

روش‌شناسی تحقیق

به منظور دستیابی به هدف پژوهش در این منطقه از مطالعه‌ای کاربردی از نوع پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی با کمک روش پیمایشی مقطعی استفاده شد. داده‌ها عمدتاً به روش مصاحبه ساختارمند با بهره‌برداران، با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته گردآوری شدند. برای شناخت مؤلفه‌های اصلی مؤثر بر راهبردهای معیشت خانوارها ابتدا با بررسی مطالعات کتابخانه‌ای و ارزیابی مطالعات صورت گرفته، گویه‌های مرتبط با ارزیابی تأثیرات بر راهبردهای معیشت خانوارها استخراج شد. در مرحله بعد، مطالعات کیفی و تشکیل گروه‌های متمرکز در سه مورد از روستاهایی که طرح‌های مرتع‌داری در آنها در حال اجرا بود صورت گرفت و تأثیر طرح‌ها از دیدگاه بهره‌برداران بررسی و ارزیابی شد و گویه‌های جدیدی به گویه‌های به‌دست‌آمده در مطالعات کتابخانه‌ای افزوده شد. در نهایت، پرسشنامه اولیه به دست پژوهشگران تدوین شد.

روایی محتوایی پرسشنامه در پانلی از متخصصان دانشگاهی و اجرایی تأیید شد و پایایی سازه‌های مهم پرسشنامه از طریق مطالعه اولیه با حدود ۲۰ کشاورز و تحلیل آزمون کرونباخ آلفا برای داده‌های ترتیبی چندقسمتی تأیید گردید، که مقادیر آن برای همه شاخص‌ها بالاتر از ۰/۸۵ بود. روایی سازه هر یک از سازه‌های مورد بررسی نیز با استفاده از روایی همگرایی با تأکید بر درصد واریانس تبیین شده سازه بالاتر از ۵۰ درصد، مقدار ویژه عمدتاً بالاتر از ۱، و بارهای عاملی بالاتر از ۰/۵، با کمک تحلیل مؤلفه‌های اصلی برای داده‌های گروه‌بندی شده (CATPCA)

و ساخت شاخص ترکیبی با استفاده از رابطه (۱) تأیید شد. زمانی که گویه‌ها در بیشتر از یک گروه قرار گیرند، برای ساخت شاخص ترکیبی از رابطه (۱) استفاده می‌شود (Brinkman et al., 2012; Grooter et al., 2004). بنابراین در هر سازه متغیرهایی تحلیل شدند که همگرایی لازم را با سازه مورد نظر داشتند.

(۱): ساخت شاخص ترکیبی

$$Composite V = \left(\frac{\% of Var 1}{\% of Var Total} \times Com1 \right) + \left(\frac{\% of Var 2}{\% of Var Total} \times Com2 \right)$$

متغیر ترکیبی: Composite V؛ مقدار هر مؤلفه: Com_i؛ درصد واریانس هر مؤلفه: % of Var_i (1, 2)؛ درصد واریانس کل همه مؤلفه‌ها (شامل مؤلفه‌های انتخاب شده): % of VarTotal.

براساس فرمول نمونه‌گیری کرجیسی و مورگان (پزشکی‌راد و کرمی دهکردی، ۱۳۹۱، ۲۵۲) از بین ۱۲۸۰ نفر دامدار بهره‌بردار وابسته به مرتع و ساکن در ۳۴ روستا (در دو گروه روستا، گروه اول ۱۰ روستا که طرح‌ها در آن‌ها اجرا شده بودند و گروه دوم ۲۴ روستا که طرح‌ها در آنها در حال اجرا بود)، نمونه‌ای ۲۵۰ نفری با در نظر گرفتن واریانس ۰/۲۱ و با ۵ درصد خطای نمونه‌گیری تعیین شد. به دلیل اینکه هدف مقایسه دو گروه نیز وجود داشت و نباید یک گروه خیلی بزرگ و گروه دیگر کوچک می‌شد، از روش نمونه‌گیری غیرمتناسب استفاده شد و این تعداد به طور برابر بین دو گروه طرح ذکر شده تقسیم شدند.

با توجه به محدودیت منابع و امکان دسترسی بیشتر به افراد مورد نظر در هر روستا، روستاهایی انتخاب شدند که تعداد خانوارهای دامدار عضو طرح‌های آنها کمتر از ۲۰ خانوار نباشد، همچنین سال اتمام یا آخرین اقدام صورت گرفته در آنها کمتر از ۳ سال نباشد و تعداد عملیات و اقدامات بیشتری در آنها انجام شده باشد. بنابراین، جامعه محدود به ۲۱ روستا و ۱۲۸۴ دامدار شد (شامل ۵ روستا با طرح‌های خاتمه‌یافته و ۱۶ روستا با طرح‌های در حال اجرا). برای به دست آوردن نمونه از تکنیک نمونه‌گیری چندمرحله‌ای استفاده شد. در مرحله نخست با استفاده از نمونه‌گیری طبقه‌ای، دو نوع روستا به تصادف انتخاب شدند: ۴ روستا از میان ۵ طرح خاتمه‌یافته و ۷ روستا از ۱۶ طرح در حال اجرا. در مرحله دوم، براساس تعداد خانوار موجود در هر روستا با استفاده از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تعداد نمونه هر روستا از کل نمونه (به تفکیک هر طبقه طرح‌های اتمام‌یافته و

در حال اجرا) انتخاب شد (۲۵۰ نفر)، و در مرحله آخر با استفاده از نمونه‌گیری سیستماتیک، بهره‌برداران از هر روستا انتخاب شدند. تعداد نمونه انتخاب شده از هر روستا در جدول ۱ آمده است. فهرست این دامداران از طریق گزارش طرح‌ها به دست آمده بود. طی جمع‌آوری داده‌ها، مشخص شد که همه بهره‌برداران مورد نظر در دسترس نیستند. دلیل این موضوع، کاهش جمعیت روستاها نسبت به زمان تهیه و اجرای طرح‌ها یا حضور نداشتن افراد در زمان جمع‌آوری داده بود. بنابراین، نمونه‌ای با ۲۰۴ نفر مورد مصاحبه و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. محدودیت‌های زمانی و لجستیک همچون نیروی انسانی و منابع مالی نیز مانع از بازگشت‌های مجدد برای تکمیل نمونه ۲۵۰ نفری بود. بنابراین، خطای نمونه‌گیری به ۵/۸ درصد افزایش یافت. براساس نظر اسحاق و مایکل، این نمونه نیز مورد قبول است (پزشکی‌راد و کرمی دهکردی، ۱۳۹۱، ۲۵۴). داده‌های پرسشنامه‌ها با استفاده از تحلیل‌های توصیفی و استنباطی و با کمک نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل شدند.

جدول ۱. مشخصات روستاها و نمونه‌های انتخاب شده

ردیف	روستا	دهستان	بخش	نوع روستا	تعداد دام‌دار	تعداد نمونه	تعداد پرسشنامه تکمیل شده
۱	قاسم‌آباد	قلعه جوق	انگوران	پایان یافته	۶۵	۴۴	۲۲
۲	ساغرچی	انگوران	انگوران	پایان یافته	۲۵	۲۰	۱۷
۳	گاو گل	قلعه جوق	انگوران	پایان یافته	۲۵	۲۰	۱۷
۴	خلیفه بلاغی	اورباد	مرکزی	پایان یافته	۶۰	۴۶	۲۴
۵	قاضی کندی	اورباد	مرکزی	در حال اجرا	۹۳	۲۰	۱۹
۶	قوزلو	انگوران	انگوران	در حال اجرا	۶۹	۱۷	۲۰
۷	قره‌ناس	انگوران	انگوران	در حال اجرا	۱۰۹	۲۱	۲۱
۸	خورجهان	انگوران	انگوران	در حال اجرا	۱۳۹	۲۷	۲۶
۹	وهران	ماهانشان	مرکزی	در حال اجرا	۵۲	۱۰	۱۰
۱۰	تخته‌پورد	اورباد	مرکزی	در حال اجرا	۶۳	۱۸	۱۶
۱۱	میانج	اورباد	مرکزی	در حال اجرا	۴۳	۱۲	۱۲

نتایج و بحث

خصوصیات فردی و اجتماعی و حرفه‌ای پاسخ‌گویان

میانگین سنی پاسخ‌گویان ۵۲ سال بود که حدود ۳۰ درصد آنها بالای ۶۰ سال سن داشتند. ۹۹ درصد پاسخ‌گویان در گروه سرپرستان خانوار مرد قرار گرفتند و متوسط بعد خانوار ۴/۹ نفر محاسبه شد. از نظر سطح تحصیلات، ۵۴ درصد بی‌سواد بودند و ۳۶ درصد را افراد دارای تحصیلات خواندن و نوشتن تشکیل می‌دادند. فقط ۷ نفر از پاسخ‌گویان بالاتر از دیپلم داشتند. به‌طور متوسط، ۲ نفر نیروی کار کشاورزی و دام‌داری در هر خانوار موجود بود که درمقایسه با دهه قبل کاهش داشته است. بیش از ۴۸/۵ درصد پاسخ‌گویان در هیچ‌گونه نهاد یا تشکیلی عضویت نداشتند و فقط ۶/۴ درصد پاسخ‌گویان در دو نهاد عضویت داشتند. هر بهره‌بردار به‌طور میانگین مالک ۳/۷ هکتار اراضی زراعی آبی، ۲/۶ دیم و ۰/۴۶ اراضی باغی و ۳۶ رأس گوسفند، ۸/۵ رأس بز و ۶ رأس گاو و ۳/۸ عدد کندوی زنبور عسل بود.

پروژه‌های اجراشده

اقدامات مربوط به مدیریت مراتع را می‌توان در دو بخش تقسیم‌بندی کرد: الف) پروژه‌های اصلاحی و احیایی مراتع، و ب) پروژه‌های متنوع‌سازی معیشت به‌منظور کاهش فشار بر مراتع. الف) پروژه‌های اصلاحی و احیایی مراتع: از دید پاسخ‌گویان، اقدامات بیولوژیک اجراشده با حمایت اداره منابع طبیعی و آبخیزداری در روستاها عبارت بودند از: بذرکاری (۳۳ درصد افراد)، کپه‌کاری (۳۶ درصد افراد) و کودپاشی (۷۴ درصد افراد). در فعالیت مدیریت چرا از سوی اداره منابع طبیعی و آبخیزداری، همه افراد بر ممیزی مرتع، دریافت پروانه چرا، و تأمین آب از طریق احداث آبشخور و بیشتر آنها بر چرای متناوب (۸۷ درصد افراد) و قرق مرتع (۶۳ درصد افراد) تأکید کردند. هیچ‌گونه اقدام مکانیکی (احداث بند سنگی سیمانی، بند خشکه‌چین و بانکت‌زنی) در مناطق مورد مطالعه انجام نشده بود، بنابراین وارد تحلیل نشدند. برای ساخت شاخص ترکیبی با نام اقدامات اصلاحی احیایی، از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی برای داده‌های گروه‌بندی‌شده (CATPCA) استفاده شد و براساس شاخص مقدار ویژه بالاتر از یک، درصد واریانس‌های تبیین‌شده و بارهای عاملی متغیرها در دو گروه طبقه‌بندی شدند (جدول ۲).

کبری کریمی و همکاران دیدگاه بهره‌برداران در مورد تأثیر طرح‌های مرتع‌داری....

سپس با توجه به هدف ساخت یک شاخص از این متغیرها، با استفاده از رابطه (۱) شاخص ترکیبی اقدامات اصلاحی و احیایی مراتع ساخته شد تا سهم هر مؤلفه در ساخت شاخص ترکیبی مشخص شود.

جدول ۲. درصد فراوانی و تحلیل CATPCA برای شاخص اقدامات اصلاحی و احیایی مراتع (n=۲۰۴)

درصد واریانس تبیین شده	مقدار ویژه	مقدار آلفای کرونباخ	بار عاملی	درصد انجام	
۳۲/۵۳۷	۱/۳۰۱	۰/۳۰۹	۰/۷۹۶	۳۳	کپه‌کاری
			۰/۸۱۶	۶۳	قرق
۲۸/۲۵۱	۱/۱۳۰	۰/۱۵۳	۰/۷۲۶	۳۶	بذرکاری
			۰/۶۷۹	۸۷	تهیه منبع آب
۶۰/۷۸۸	۲/۴۳۲	۰/۷۸۵	-		جمع مؤلفه‌ها

ب) اقدامات متنوع‌سازی معیشت: همان‌گونه که در جدول ۳ مشاهده می‌شود تعداد اندکی از بهره‌برداران اقدامات متنوع‌سازی معیشت را انجام داده بودند، که فقط برخی از افراد در دوره‌های آموزشی در این زمینه شرکت کرده بودند. شاخص ترکیبی آن‌ها با کمک CATPCA و با توجه به مقادیر ویژه بالاتر از یک و درصد واریانس‌های تبیین‌شده کل بالاتر از ۵۰ درصد، گویه‌ها در دو گروه ساخته شدند. با استفاده از رابطه (۱)، یک متغیر ترکیبی به‌نام اقدامات متنوع‌سازی معیشت متشکل از همه مؤلفه‌ها به‌صورت یک شاخص ساخته شد.

جدول ۳. درصد فراوانی و تحلیل CATPCA برای شاخص اقدامات متنوع‌سازی معیشت (n=۲۰۴)

درصد واریانس تبیین شده	مقدار ویژه	مقدار آلفای کرونباخ	بار عاملی	درصد افراد		
۳۹/۸۸۴	۱/۵۹۵	۰/۴۹۸	۰/۸۸۷	۱۶/۲	پرورش زنبور عسل	بعد اول
			۰/۸۹۳	۹/۳	صنایع دستی	
۲۸/۳۷۵	۱/۱۳۵	۰/۱۵۹	۰/۷۸۲	۲۳	باغ‌داری	بعد دوم
			۰/۷۰۸	۱/۵	آبزی‌پروری	
۶۸/۲۵۸	۲/۷۳۰	۰/۸۴۵	-	-	-	جمع

فعالیت اصلی بهره‌برداران

شغل اصلی بیش از ۹۰ درصد افراد در فعالیت‌های کشاورزی اظهار شده که در جدول ۴

به تفکیک آمده است. کسانی که شغل اصلی خود را غیر از دام‌داری عنوان کردند، فعالیت دام‌داری را در کنار حرفه اصلی خود داشتند. با وجود این، دام‌داری یکی از مهم‌ترین منابع درآمد ۸۷ درصد پاسخ‌گویان بوده است.

جدول ۴. توزیع فراوانی شغل اصلی سرپرست خانوار (n=۲۰۴)

فعالیت	فراوانی	درصد	فعالیت	فراوانی	درصد
مربوط به کشاورزی	۱۸۷	۹۱/۷	زراعت و باغ‌داری	۱	۰/۵
عمدتاً دام‌داری	۹۸	۴۸	باغ‌داری و زنبورداری	۲	۱
دام‌داری و زراعت	۷۳	۳۵/۸	زراعت	۵	۲/۵
رانندگی و دام‌داری	۱	۰/۵	خارج از کشاورزی	۱۷	۸/۳
دام‌داری و زنبورداری	۳	۱/۵	کارگری	۷	۳/۴
دام‌داری و مغازه‌داری	۱	۰/۵	رانندگی	۷	۳/۴
زنبورداری	۲	۱	غیره	۳	۱/۵

دانش و اقدامات متنوع‌سازی معیشت و تأثیر طرح‌ها

همان‌طور که در جدول ۵ آمده است، تعداد زیادی از پاسخ‌گویان دانش مناسبی در زمینه باغبانی، پرورش طیور و صنایع دستی و فعالیت‌های غیرکشاورزی داشتند. اگرچه این تعداد در زمینه فعالیت‌های نوین کشاورزی همچون آبی‌پروری، بسته‌بندی تولیدات کشاورزی، گلخانه‌داری و تولید ورمی‌کامپوست یا قارچ بسیار پایین است و تعداد اندکی از پاسخ‌گویان دانش خود را در این زمینه در حد کم ارزیابی کرده‌اند.

برای ساختن یک شاخص ترکیبی برای دانش بهره‌برداران در زمینه فعالیت‌های متنوع‌سازی معیشت خانوارها، از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی برای داده‌های گروه‌بندی شده (CATPCA) استفاده شد. در مرحله اول ۱۱ متغیر وارد تحلیل شد، ولی در مرحله اول دانش در مورد پرورش گیاهان دارویی، اقدامات غیرکشاورزی و گلخانه‌داری به دلیل همبستگی پایین با سایر متغیرها حذف شدند و تحلیل با ۸ متغیر ادامه یافت. در نهایت، گویه‌ها براساس بارهای عاملی در سه بعد قرار گرفتند (جدول ۵). در نهایت با استفاده از رابطه (۱)، یک متغیر یا شاخص ترکیبی به نام دانش بهره‌برداران در زمینه متنوع‌سازی معیشت خانوارها ساخته شد.

با توجه به جدول ۶، تعداد زیادی از پاسخ‌گویان فعالیت‌های پرورش طیور، باغ‌داری و نهال‌کاری،

کبری کریمی و همکاران دیدگاه بهره‌برداران در مورد تأثیر طرح‌های مرتع‌داری....

صنایع دستی و پرورش زنبور عسل را به‌صورت محدود و در محل سکونت یا اراضی باغی خود انجام می‌دهند. تعداد کمی نیز فعالیت‌های غیرکشاورزی را منبع درآمدی برای معیشت خود عنوان کرده‌اند و این تعداد در فعالیت‌هایی همچون آبی‌پروری، بسته‌بندی تولیدات کشاورزی و پرورش گیاهان دارویی به‌حداقل می‌رسد. هیچ‌یک از پاسخ‌گویان فعالیت گلخانه‌داری نداشتند.

جدول ۵. توزیع فراوانی دانش پاسخ‌گویان در زمینه فعالیت‌های متنوع‌سازی معیشت و شاخص ترکیبی (n=۲۰۴)

ساخت شاخص ترکیبی				دیدگاه بهره‌برداران					
درصد واریانس تعیین شده	مقدار ویژه	مقدار آلفای کرونباخ	بار عاملی	انحراف معیار	میانگین * تکرار	تأخیری	ح _۱	ح _۲	ح _۳
									بعد اول
			۰/۶۱۶	۰/۵	۰/۲۶	۲/۵	۲۲/۱	۷۵/۵	بسته‌بندی تولیدات کشاورزی
۲۴/۴۸۲	۲/۲۰۲	۰/۶۱۴	۰/۶۲۴	۰/۵۳	۱/۶	۵۹/۳	۳۸/۲	۰	پرورش طیور
									بعد دوم
			۰/۵۰۳	۰/۶۲	۱/۵۶	۵۰	۴۲/۶	۲/۹	باغ‌داری
۲۰/۸۱۶	۱/۸۷۳	۰/۵۲۵	۰/۵۶۳	۰/۱۲	۰/۰۱	۰	۱/۵	۹۸/۵	گلخانه‌داری
			۰/۶۷۹	۰/۲۳	۰/۰۵	۰	۵/۴	۹۴/۶	تولید ورمی کامپوست و قارچ
			۰/۵۸۰	۰/۷۵	۰/۵۷	۱۴/۷	۲۷	۵۷/۸	مهارت‌های غیرکشاورزی
									بعد سوم
			۰/۵۴۲	۰/۸۵	۰/۷۳	۱۲/۷	۳۳/۸	۴۹	پرورش زنبور عسل
			۰/۶۲۱	۰/۴	۰/۱	۱/۵	۶/۹	۹۱/۱	آبی‌پروری
۱۴/۰۲۵	۱/۲۶۲	۰/۲۳۴	۰/۵۸۴	۰/۵	۲/۶۴	۳۵/۳	۰/۵	۰	صنایع دستی
-	-	-	-	۰/۲۴	۰/۰۵	۰	۳/۹	۹۶/۱	پرورش گیاهان دارویی
۵۹/۳۲۳	۴/۸۴۸	۰/۹۰۶	-	-	-	-	-	-	جمع مؤلفه‌ها

* طیف امتیازبندی: ۰=هیچ، ۱=کم، ۲=تأخیری و ۳=زیاد

برای خلاصه کردن گویه‌های متنوع‌سازی معیشت خانوارها و ساختن یک شاخص ترکیبی برای اقدام بهره‌برداران در زمینه متنوع‌سازی معیشت خانوارها از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی برای داده‌های گروه‌بندی شده (CATPCA) استفاده شد. در مرحله اول ۱۰ گویه وارد شد، ولی

در فرایند تحلیل مشخص شد که گویه‌های پرورش طیور، گلخانه‌داری، و مهارت‌های غیرکشاورزی با سایر گویه‌ها همبستگی ندارند، بنابراین از فرایند تحلیل حذف شدند. گویه‌ها براساس بارهای عاملی در سه بعد قرار گرفتند (جدول ۶). درنهایت با استفاده از رابطه (۱)، یک شاخص ترکیبی به نام تأثیر طرح‌های مرتع‌داری بر دانش متنوع‌سازی معیشت خانوارها ساخته شد.

نگرش به تأثیر طرح‌های مرتع‌داری بر متنوع‌سازی معیشت

برای بررسی نگرش بهره‌برداران در زمینه تأثیر طرح‌های مرتع‌داری بر متنوع‌سازی معیشت خانوارها، میزان تأثیر با استفاده از طیف ۴ قسمتی لیکرت (هیچ=۰، کم=۱، تاحدی=۲، زیاد=۴) مورد سؤال قرار گرفت. از نظر بیشتر پاسخ‌گویان، اجرای طرح‌های مرتع‌داری تنها تا حدودی در افزایش اقدامات در زمینه فعالیت‌های باغداری و نهال‌کاری و پرورش زنبور عسل تأثیر داشت. تعدادی از پاسخ‌گویان نیز تأثیر طرح‌ها را بر فعالیت صنایع دستی کم ارزیابی کردند و بر انجام سایر فعالیت‌ها تأثیری نداشته است. بنابراین می‌توان گفت، طرح‌های حفاظتی در حد کمی بر اقدامات در زمینه فعالیت‌های متنوع‌سازی معیشت تأثیرگذار بوده است.

به منظور ساخت یک شاخص ترکیبی برای تأثیرات اجرای پروژه‌ها بر اقدامات در زمینه فعالیت‌های متنوع‌سازی معیشت، از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی برای داده‌های گروه‌بندی شده (CATPCA) استفاده شد. در ابتدا چون واریانس فعالیت‌هایی مانند تولید ورمی‌کامپوست و قارچ و فعالیت گلخانه‌داری صفر بود و هیچ‌یک از پاسخ‌گویان چنین فعالیت‌هایی را انجام نمی‌دادند، وارد تحلیل نشدند و تحلیل با ۸ گویه آغاز شد. در ادامه، چون فعالیت پرورش گیاهان دارویی نیز با هیچ‌یک از اقدامات دیگر همبستگی نداشت از تحلیل حذف شد و تحلیل با ۷ گویه صورت گرفت. درنهایت براساس بارهای عاملی متغیرها و همچنین درصد واریانس که تبیین می‌کردند، گویه‌ها در سه بعد قرار گرفتند (جدول ۷). درنهایت به منظور ساخت یک شاخص ترکیبی برای تأثیرات اجرای پروژه‌ها بر اقدامات در زمینه متنوع‌سازی معیشت خانوارها از رابطه (۱) استفاده شد.

کبری کریمی و همکاران دیدگاه بهره‌برداران در مورد تأثیر طرح‌های مرتع‌داری

جدول ۶. توزیع فراوانی اقدام در زمینه فعالیت‌های متنوع‌سازی معیشت و ساخت شاخص ترکیبی (n=۲۰۴)

ساخت شاخص ترکیبی				دیدگاه بهره‌برداران					
درصد واریانس تبیین شده	مقدار ویژه	مقدار آلفای کرونباخ	بار عاملی	انحراف معیار	میانگین*	تاحدی	کم	هیچ	
									بعد اول
			۰/۸۵۸	۰/۲۴	۰/۰۴	۱	۲	۹۷/۱	آبزی‌پروری
۳۷/۸۴۹	۲/۷۶۴۹	۰/۷۲۶	۰/۹۶۶	۰/۱۴	۰/۰۱	۰/۵	۰	۹۹/۵	تولید ورمی کامپوست و قارچ
			۰/۹۶۶	۰/۲۹	۰/۰۳	۱	۰	۹۸/۵	پرورش گیاهان دارویی
									بعد دوم
۲۲/۹۳۴	۱/۶۰۵	۰/۴۴۰	۰/۸۵۰	۰/۷۴	۱/۱	۲۷/۵	۵۰/۵	۲۰/۱	باغ‌داری نهال کاری
			۰/۸۹۰	۰/۸	۰/۵۵	۷/۴	۲۸/۹	۵۹/۸	پرورش زنبور عسل
									بعد سوم
۱۶/۳۰۹	۱/۱۴۲	۰/۱۴۵	۰/۶۱۲	۱	۱/۷	۵۲/۵	۸/۳	۲۱/۶	صنایع دستی
			۰/۸۳۴	۰/۲۳	۰/۰۴	۰/۵	۳/۴	۹۶/۱	بسته‌بندی تولیدات کشاورزی
			-	۰/۵۵	۱/۴۲	۴۰/۷	۵۶/۴	۱/۵	پرورش طیور
-	-	-	-	۰	۰	۰	۰	۱۰۰	گلخانه‌داری
			-	۰/۷۲	۰/۴۸	۱۳/۲	۲۱/۶	۶۵/۲	مهارت‌های غیرکشاورزی
۷۷/۰۹۲	۵/۳۹۶	۰/۹۵۰	-	-	-	-	-	-	جمع مؤلفه‌ها

* طیف امتیازبندی: ۰=هیچ، ۱=کم، ۲=تاحدی و ۳=زیاد

عوامل مرتبط با دیدگاه بهره‌برداران در خصوص تأثیر طرح‌های مرتع‌داری

به‌منظور بررسی عوامل مؤثر بر نگرش بهره‌برداران به تأثیر اجرای طرح‌ها بر متنوع‌سازی معیشت‌ها، مطابق با مقیاس متغیرها از ضریب همبستگی پیرسون و اسپیرمن استفاده شد.

جدول ۷. توزیع فراوانی تأثیر طرح‌های مرتع‌داری بر اقدامات متنوع‌سازی معیشت (n=۲۰۴)

ساخت شاخص ترکیبی				دیدگاه بهره‌برداران					
درصد واریانس تبیین‌شده	مقدار ویژه	مقدار آلفای کرونباخ	بار عاملی	انحراف معیار	میانگین	تأحدی	کم	هیچ	
			۰/۶۵۵	۰/۸۶	۲/۹	۱۶/۷	۱۶/۲	۶۴/۲	پرورش زنبور عسل
			۰/۵۴۵	۰/۳۱	۰/۵	۱	۱/۵	۹۷/۱	آبزی‌پروری
۳۴/۴۸۶	۲/۴۱۴	۰/۶۸۴	۰/۸۳۵	۰/۵۷	۱	۳/۹	۱۲/۷	۸۲/۴	صنایع دستی
			۰/۸۴۷	۰/۳۶	۰/۵	۱	۵/۴	۹۳/۱	پرورش طیور
۱۸/۷۸۶	۱/۳۱۵	۰/۲۷۹	۰/۷۳۷	۰/۱۷	۰	۰	۲/۹	۹۷/۱	بسته‌بندی تولیدات کشاورزی
			۰/۷۸۷	۰/۱۲	۰/۵	۳/۹	۲/۹	۹۲/۶	مهارت‌های غیرکشاورزی
۱۷/۷۳۵	۱/۲۴۱	۰/۲۲۶	۰/۷۲۹	۰/۷۲	۱	۱۰/۳	۲۶/۵	۶۲/۳	باغ‌داری یا نهال‌کاری
			-	۰/۳۶	۰/۵	۱	۵/۴	۹۳/۱	پرورش طیور
			-	۰	۰	۰	۰	۱۰۰	گلخانه‌داری
			-	۰/۰۱	۰/۰۷	۰	۰/۵	۹۹/۵	پرورش گیاهان دارویی
			-	۰	۰	۰	۰	۱۰۰	تولید ورمی کامپوست یا قارچ
۷۱/۰۰۷	۴/۹۷۰	۰/۹۳۲	-	-	-	-	-	-	جمع مؤلفه‌ها

تأثیر اجرای پروژه‌ها بر اقدامات متنوع‌سازی معیشت بهره‌برداران با متغیرهای اقدام در زمینه متنوع‌سازی معیشت، اقدامات اصلاحی/احیایی، اقدامات متنوع‌سازی معیشت، تعداد دوره‌هایی که فرد در آنها شرکت کرده، تعداد نهادهایی که فرد در آنها عضویت دارد، تحصیلات، سطح کشت اراضی زراعی آبی، سطح کشت محصولات باغی، تعداد طیور، تعداد کندوی زنبور عسل، میزان دریافت اطلاعات از مطالعه نشریات، میزان دریافت اطلاعات از مشاهده فیلم، میزان دریافت اطلاعات از روزنامه و مجله، میزان دریافت اطلاعات از برنامه‌های رادیویی، و

کبری کریمی و همکاران دیدگاه بهره‌برداران در مورد تأثیر طرح‌های مرتع‌داری....

میزان دریافت اطلاعات از برنامه‌های تلویزیون رابطه مثبت و معناداری دارد؛ و با سطح کشت اراضی دیم، تعداد گاو و تعداد کل واحد دامی رابطه منفی و معنادار دارد (جدول ۸).

جدول ۸. همبستگی تأثیر طرح‌ها بر دانش و اقدامات متنوع‌سازی معیشت بهره‌برداران با ویژگی‌های فردی و سرمایه‌های طبیعی آن‌ها

متغیر مستقل	تأثیر بر اقدام	متغیر مستقل	تأثیر بر اقدام
اقدام در زمینه متنوع‌سازی معیشت	۰/۶۴۴**	تعداد نهادهایی که فرد عضویت دارد	۰/۳۱۵**
دانش متنوع‌سازی معیشت	۰/۰۴۸	تعداد گوسفند	-۰/۱۰۸
اقدامات اصلاحی/احیایی	۰/۴۳۶**	تعداد بز	۰/۰۴۵
اقدامات متنوع‌سازی معیشت	۰/۳۵۹**	تعداد گاو	-۰/۲۲۲**
تعداد دوره‌های مشارکت‌شده	۰/۲۲۸**	تعداد طیور	۰/۲۶۸**
سن	-۰/۰۷۲	تعداد اعضای خانوار	-۰/۰۳۱
تحصیلات	۰/۱۴۶*	تعداد کل واحد دامی	-۰/۱۶۴*
تعداد کندوی زنبور عسل	۰/۴۷۷**	سطح کشت اراضی دیم	-۰/۲۳۹**
سطح کشت اراضی زراعی آبی	۰/۲۵۵**	سطح کشت محصولات باغی	۰/۵۲۶**
میزان دریافت اطلاعات از مطالعه نشریات	۰/۲۹۵**	میزان دریافت اطلاعات از مشاهده فیلم	۰/۲۶۵**
میزان دریافت اطلاعات از دریافت پیامک	-۰/۰۷۱	میزان دریافت اطلاعات از روزنامه و مجله	۰/۲۷۶**
میزان دریافت اطلاعات از برنامه‌های رادیویی	۰/۲۶۱**	میزان دریافت اطلاعات از برنامه‌های تلویزیون	۰/۲۳۸**

متغیرهای مستقل دارای همبستگی معنادار با شاخص تأثیر طرح‌ها بر اقدام بهره‌برداران در زمینه متنوع‌سازی راهبردهای معیشت، وارد معادله رگرسیونی شدند. در نهایت مشخص شد که متغیرهای اقدام در زمینه متنوع‌سازی راهبردهای معیشت، تعداد کندوی زنبور عسل، اقدامات اصلاحی/احیایی، میزان دریافت اطلاعات از برنامه‌های رادیویی، میزان دریافت اطلاعات از مشاهده فیلم و DVD، ۲۹/۵ درصد از مقدار کل تغییرات تأثیر بر دانش متنوع‌سازی راهبردهای معیشت خانوارها را تبیین می‌کنند (جدول‌های ۹ و ۱۰). دیگر متغیرها در معادله رگرسیون معنادار نشدند.

جدول ۹. تحلیل رگرسیون متغیرهای تبیین‌کننده تأثیر بر اقدام بهره‌برداران در زمینه متنوع‌سازی راهبردهای معیشت

معناداری	F	میانگین مربعات	درجه آزادی	مجموع مربعات	
۰/۰۰۰	۱۵/۸۰۳	۴/۱۶۷	۵	۲۰/۸۳۴	رگرسیون
		۰/۲۶۴	۱۹۸	۵۲/۲۰۴	باقی‌مانده
			۲۰۳	۷۳/۰۳۸	کل
R=۰/۵۳۴ R2=۰/۲۹۵ Adjusted R Square=۰/۲۶۷					

جدول ۱۰. ضرایب رگرسیون متغیرهای تأثیرگذار بر تأثیر اقدام بهره‌برداران در زمینه متنوع‌سازی راهبردهای معیشت (گام پنجم تحلیل)

سطح معناداری	t	ضرایب استاندارد شده (Beta)	خطای معیار (SE)	ضریب استاندارد نشده (B)	
۰/۰۰۱	-۳/۲۵۲	-	۰/۰۵۰	-۰/۱۶۴	مقدار ثابت
۰/۰۰۰	۳/۶۵۰	۰/۲۳۲	۰/۰۶۲	۰/۲۲۷	دانش در زمینه متنوع‌سازی معیشت
۰/۰۳۰	۲/۱۹۲	۰/۱۵۱	۰/۰۰۴	۰/۰۰۹	تعداد کندوی زنبور عسل
۰/۰۰۱	۳/۴۴۹	۰/۲۱۵	۰/۰۵۳	۰/۱۸۲	اقدامات اصلاحی/احیایی
۰/۰۰۲	۳/۱۴۵	۰/۱۹۴	۰/۰۴۴	۰/۱۳۸	میزان دریافت اطلاعات از برنامه‌های رادیویی
۰/۰۴۱	۲/۰۰۸	۰/۱۳۶	۰/۰۷۸	۰/۱۵۶	میزان دریافت اطلاعات از مشاهده فیلم و DVD

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

تحلیل مطالعات گوناگون از جمله کومارمیشرا و ساکسنا (۲۰۰۹)، تورتین (۲۰۰۰)، کرمی دهکردی و انصاری (۱۳۹۱) و کرمی و همکاران (۱۳۸۹) نشان می‌دهد که اجرای پروژه‌های منابع طبیعی به‌طور کلی موجب افزایش یا بهبود راهبردهای معیشت می‌شود. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که از نظر بهره‌برداران این طرح‌ها در زمینه راهبردهای تنوع‌بخش معیشت به‌جز در موارد محدودی - مثلاً پرورش زنبورعسل - تأثیری در افزایش یا کاهش آنها نداشته‌اند. بیشتر راهبردهای معیشت متداول، از جمله راهبردهای مربوط به کشاورزی و صنایع دستی پیش از اجرای طرح‌ها نیز وجود داشتند. این پروژه‌ها به‌جز در مورد پرورش زنبورعسل که در سطح بسیار محدودی تغییر مثبت نشان می‌دهد، در دیگر موارد موجب ایجاد راهبردهای جدید به‌خصوص فعالیت‌های نوین کشاورزی نشده‌اند.

نتایج مطالعات پژوهشگرانی همچون بالت و همکاران (۲۰۰۷)، کاسترس و همکاران (۲۰۰۶)، مارتین و هرنز (۲۰۰۴)، هاگمان و همکاران (۲۰۰۳)، و کرمی و همکاران (۱۳۸۹) نشان‌دهنده تأثیر مثبت اجرای طرح‌های منابع طبیعی بر دانش بهره‌برداران است. این مطالعات جداگانه به مباحث مختلف دانش نپرداخته‌اند. پژوهش حاضر دانش و تأثیر طرح‌های مرتع‌داری را از ابعاد مختلف بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که اجرای طرح‌ها نمی‌تواند در تمامی ابعاد مربوط به دانش به‌طور معناداری تأثیرگذار باشد. از سوی دیگر، پروژه‌های جانبی مربوط به متنوع‌سازی معیشت در کنار فعالیت‌های حفاظت‌گرای منابع طبیعی بسیار کم اجرا شده‌اند. طرح‌های مرتع‌داری به‌جز در مورد پرورش زنبورعسل و صنایع دستی، تأثیری بر دانش بهره‌برداران نداشتند، که نشان می‌دهد در صورت مداخله‌گری در یک زمینه می‌توان انتظار داشت تغییرات دانش صورت گیرد. پیشنهاد می‌شود در کنار اجرای طرح‌های اصلاحی و احیایی با توجه به ویژگی‌های هر منطقه، به‌منظور بهره‌برداری از سایر استعدادها بالقوه دوره‌های آموزشی برگزار شود. به‌نظر می‌رسد این امر می‌تواند در کاهش فشار بر مراتع، بهره‌برداری از سایر استعدادها و افزایش دانش و اقدام بهره‌برداران تأثیرگذار باشد.

مطالعات بالت و همکاران (۲۰۰۷)، کاسترس و همکاران (۲۰۰۶)، و گودا و ساتیش (۲۰۱۱) نشان‌دهنده افزایش مهارت و اقدام بهره‌برداران بودند، اگرچه زمینه‌های مهارت‌ها و اقدامات را جداگانه ذکر نکردند. مطالعه حاضر نشان می‌دهد که در زمینه فعالیت‌های متنوع‌سازی معیشت، اجرای طرح‌ها در حد کم موجب افزایش اقدامات باغداری، پرورش زنبورعسل، و صنایع دستی شدند، ولی در سایر زمینه‌ها تأثیر آشکاری نداشتند. بنابراین می‌توان گفت که طرح‌های مرتع‌داری با تأکید صرف بر فعالیت‌های حفاظتی نتوانستند دانش و اقدامات بهره‌برداران را در زمینه متنوع‌سازی معیشت آنها و کاهش وابستگی به مرتع بهبود بخشند. به این ترتیب بهره‌برداران از لحاظ دانشی و مهارتی نمی‌توانند به‌سمت تغییر استراتژی‌های معیشت خود حرکت کنند، در نتیجه یا همچنان به وابستگی معیشت خود به مراتع ادامه می‌دهند یا ممکن است سازوکارهای منفی همچون مهاجرت یا خروج نیروی کار از این بخش را برگزینند. بنابراین پیشنهاد می‌شود در کنار اقدامات حفاظتی، اقدامات متنوع‌سازی معیشت و

آشنایی بهره‌برداران با رویکردهای جدید معیشتی برای کاهش وابستگی به دام و مرتع مورد توجه قرار گیرد. در این زمینه، ترویج و آموزش کشاورزی می‌تواند رویکردی تأثیرگذار باشد. در تهیه و واگذاری طرح‌های مرتعداری باید نگاه کل‌گرا داشت، زیرا نگاه صرف به حفاظت مراتع موجب می‌شود بهره‌برداران این پروژه‌ها را نوعی پروژه‌های بیرونی قلمداد کنند و آنها را متعلق به خود و در جهت بهبود وضعیت خودشان نپندارند. بنابراین در مفهوم‌سازی مرتعداری، ضمن توجه به دانش و فناوری‌های حفاظت‌کننده منابع، می‌بایست بر فناوری‌های تنوع‌بخش معیشت خانوارها نیز تأکید کرد. به نظر می‌رسد چندمنظوره کردن طرح‌های مرتعداری آثار مثبتی بر تأمین معیشت خانوارهای عضو طرح‌ها و استفاده بهینه از نیروهای کار خانوادگی اعضا خواهد داشت. برای دستیابی به این هدف، توصیه می‌شود با توجه به مطالعات حوضه‌های آبخیز در مناطق مختلف، در مراحل بعدی توانایی‌های بالقوه و بالفعل مناطق (براساس مطالعات یادشده) مورد بهره‌برداری قرار گیرند. به این ترتیب می‌توان به بهره‌برداری چندمنظوره از مراتع دست یافت تا خانوارهای عضو طرح، فعالیت دام‌داری را برحسب موقعیت، با زراعت، باغداری، نوغان‌داری، پرورش زنبورعسل، پرورش گیاهان دارویی و مانند اینها درهم‌آمیزند و به منابع درآمد تکمیلی و جانبی دست یابند. در این زمینه، ارائه برنامه‌های ترویج متنوع‌سازی معیشت به بهره‌برداران ضروری است، زیرا دستیابی پایدار به برنامه‌های حفاظت مراتع، در گرو ارائه برنامه‌های ترویجی و بهبود دانش و مهارت‌های بهره‌برداران در خصوص شیوه‌های متداول و نوین کشاورزی و غیرکشاورزی است تا بدین‌وسیله بتوانند توانمندی لازم را برای به‌کارگیری راهبردهای تنوع‌بخش به معیشت پیدا کنند.

منابع

کریمی دهکردی، اسماعیل و انصاری، افشین، ۱۳۹۱، تأثیر طرح‌های منابع طبیعی بر معیشت پایدار خانوارهای روستایی در شهرستان زنجان، مجله علمی و پژوهشی فناوری‌های نوین کشاورزی، سال پنجم، شماره ۲، صص. ۱۳۶-۱۰۷.

کریمی، ک. و کریمی دهکردی، ا.، ۱۳۹۱، تحلیل چالش‌های درونی و بیرونی خانوارهای روستایی در بهره‌برداری پایدار از منابع طبیعی و نقش ترویج در آن: مطالعه موردی در روستای قوزلو در

- شهرستان ماهنشان، ۲۹ - ۲۸ شهریور، کنگره علوم ترویج و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی، پردیس کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه تهران.
- میردامادی، س.م.، علیزاده فرد، م.، و علیمرادیان، پ.، ۱۳۸۹، بررسی رابطه بین مشارکت مردم و پیامدهای اجتماعی-اقتصادی در طرح حبله‌رود (مطالعه موردی: استان تهران)، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، سال دوم، شماره ۴، صص. ۵۶۴-۵۵۷.
- نجفی، بهاء‌الدین، شیروانیان، عبدالرسول، حق‌شناس، تیمور، ۱۳۸۷، عوامل مؤثر بر عدم تعادل دام و مرتع در استان فارس: مطالعه موردی مراتع کوه نمک شهرستان داراب، علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی، سال نوزدهم، شماره ۴۵، صص. ۶۸۳-۶۷۳.
- Alinovi, L., D'Errico, M., Mane, E., & Romano, D., 2010, **Livelihoods Strategies and Household Resilience to Food Insecurity: An empirical analysis to kenya**, Paper Presented at the Promoting Resilience through Social Protection in Sub-Saharan Africa, Dakar, Senegal.
- Anderson, C.L., Locker, L. & Nugent, R., 2002, **Microcredit, Social Capital, and Common Pool Resources**, World Development, Vol. 30, No. 1, PP. 95-105.
- Babulo, B., Muys, B., Nega, F., Tollens, E., Nyssen, J., Deckers, J. & Mathijs, E., 2008, **Household Livelihood Strategies and Forest Dependence in the Highlands of Tigray, Northern Ethiopia**, Agricultural Systems, Vol. 98, No. 2, PP. 147-155.
- Ballet, J., Sirven, N. & Requier-Desjardins, M., 2007, **Social Capital and Natural Resource Management: A critical perspective**, Environment Development, Vol. 16, No. 2007, PP. 355.
- Barretta, C.B., Reardon, T. & Webb, P., 2001, **Nonfarm Income Diversification and Household Livelihood Strategies in Rural Africa: Concepts, dynamics, and policy implications**, Food Policy, Vol. 26, No. 2001, PP. 315-331.
- Bebbington, A., 1999, **Capitals and Capabilities: A framework for analyzing peasant viability, rural livelihoods and poverty**, World Development, Vol. 27, No. 12, PP. 2021-2044.
- Bojö, J., Bromhead, M.A., Bouzaher, A., Castro, G., Falconer, J., Hamilton, K., Segnestam, L., 2000, **Natural Resources Management**, Washington, DC: World Bank.
- Brown, P.R., Nelson, R., Jacobs, B., Kokic, P., Tracey, J., Ahmed, M., & DeVoil, P., 2010, **Enabling Natural Resource Managers to Self-assess their Adaptive Capacity**, Agricultural Systems, Vol. 103, No. 8, PP.562-568.
- Carney, D. 1998, **Implementing the Sustainable Rural Livelihoods Approach**, in: D. Carney (ed.) sustainable rural livelihoods: What contributions can we make?

- London: Department for International Development, PP. 3-23.
- Carney, D., 2002, **Sustainable Livelihoods Approaches: Progress and possibilities for change**, Department for International Development, London.
- Chazdon, R.L., Harvey, C.A., Komar, O., Griffith, D.M., Ferguson, B.G., Martinez-Ramos, M., Morales, H., Nigh, R., Soto-Pinto, L., van Breugel, M., Philpott, S.M. 2009, **Beyond Reserves: a research agenda for conserving biodiversity in humanmodified tropical landscapes**, *Biotropica* Vol. 41, PP. 142–153.
- DFID, 2000, **Sustainable Livelihoods Guidance Sheets: Department for International Development**.
- Ellis, F. & Mdoe, N., 2003, **Livelihoods and Rural Poverty Reduction in Tanzania**, *World Development*, Vol. 31, No. 8, PP. 1367-1384.
- Erenstein, O. & Thorpe, W., 2011, **Livelihoods and Agro-ecological Gradients: A meso-level analysis in the indo-gangetic plains, india**, *Agricultural Systems*, Vol. 104, No. 2011, PP. 42–53.
- FAO., 2013a, **What are Grasslands and Rangelands?** from www.fao.org/docrep/008/y8344e/y8344e05.htm.
- FAO., 2013b, **Management of Grasslands, Rangelands and Forage Crops**, from <http://www.fao.org/agriculture/crops/core-themes/theme/spi/scpi-home/managing-ecosystems/management-of-grasslands-and-rangelands/en/>.
- FAO., 2013c, **Agp - grasslands, Rangelands and Forage Crops**, from <http://www.fao.org/agriculture/crops/core-themes/theme/spi/grasslands-rangelands-and-forage-crops/en>.
- Gaillard, J., Maceda, E.A., Stasiak, E., Le Berre, I. & Espaldon, M.V., 2009, **Sustainable Livelihood and People's Vulnerability in the Face of Coastal Hazards**, *Journal of Coastal Conservation*, Vol. 13, No. 2-3, PP. 119-129.
- Government of South Australia, 2012, **Our Place, our Future, State Natural Resources Management Plan South Australia 2012 – 2017**, Adelaide: Government of South Australia.
- Grau, H.R., Aide, M., 2008, **Globalization and land-use transitions in Latin America. Ecology and Society** 13 (online) URL: <http://www.ecologyandsociety.org/vol13/iss2/art16/>.
- Hagmann, J., Chuma, E., Murwira, K., Connolly, M., & Ficarelli, P., 2002, **Success Factors in Integrated Natural Resource Management R&D: Lessons from practice**, *Conservation Ecology*, Vol. 5, No. 2, PP. 29-41.
- Haji Mirrahimi, S.D. & Nabaei, S.M., 2007, **A Survey on Challenges and Problems of Natural Resources Development Methods in the Central Province**, *New Findings in Agriculture*, Vol. 1, No. 2, PP. 161-176.

- Haji-Rahimi, M. & Ghaderzadeh, H., 2008, **The Challenge of Sustainable Management in Renewable Natural Resource in Iran: A swot strengths**, American-Eurasian J. Agric. & Environ. Sci, Vol. 3, No. 2, PP. 194-199.
- Hill, J. & Mustafa, S., 2011, **Natural Resources Management and Food Security in the Context of Sustainable Development**, Sains Malaysiana, Vol. 40, No. 12, PP. 1331-1340.
- Karamidehkordi, E., 2012, **Sustainable Natural Resource Management, a Global Challenge of This Century**, In A. Kaswamila (Ed.), Sustainable Natural Resources Management, Croatia: InTech, PP. 105-114.
- Kepe, T., 2008, **Beyond the Numbers: Understanding the value of vegetation to rural livelihoods in africa**, Geoforum, Vol. 39, PP. 958-968.
- Kusters, K., Achdiawan, R., Belcher, B. Ruiz Pérez, M., 2006, **Balancing Development and Conservation? An assessment of livelihood and environmental outcomes of nontimber forest product trade in asia, africa, and latin america**, Ecology and Society, Vol. 11, No. 2, PP. 20-29.
- Machado Padilha, A.C. & Hoff, D.N., 2011, **Livelihood Diversification Strategy in Rural Properties: Water resources exploration in rural tourism activity**, Economics and Management Sciences, Vol. 1, No. 3, PP. 49-59.
- McCusker, B. & Carr, E.R. 2006, **The Co-production of Livelihoods and Land use Change: Case studies from south africa and ghana**, Geoforum, Vol. 37, PP. 790-804.
- McLennan, B. & Garvin, T., 2012, **Intra-regional Variation in Land use and Livelihood Change during a Forest Transition in Costa Rica's Dry North West**, Land Use Policy, Vol. 29, PP. 119-130.
- Mertz, O., Wadley, R.L. & Christensen, A.E., 2005, **Local Land use Strategies in a Globalizing World: Subsistence farming, cash crops**, Agricultural Systems, Vol. 85, PP. 209-215.
- Ming-can, L., Jia-li, Q., Si-hui, L. & Xing-long, J., 2000, **Strategies on Natural Forest Protection of Collective Forest Area in Minority Nationality Community in China**, Journal of Forestry Research, Vol. 11, No. 2, PP. 132-134.
- Pinstrup-Andersen, P. & Pandya-Lorch, R., 1998, **Food Security and Sustainable use of Natural Resources: A 2020 vision**, Ecological Economics, Vol. 26, No. 1, PP. 1-10.
- Rammel, C., Staglb, S. & Wilfing, H., 2007, **Managing Complex Adaptive Systems — a co-evolutionary perspective on natural resource management**, Ecological Economics, Vol. 63, PP. 9-21.
- Rigg, J., 2006, **Land, Farming, Livelihoods, and Poverty: Rethinking the links**

- in the rural south**, World Development, Vol. 34, No. 1, PP. 180-202.
- Rodrigues, G.S., Rodrigues, I.A., Buschinelli, C.C.d.A. & Barros, I.d., 2010, **Integrated Farm Sustainability Assessment for the Environmental Rural Activities**, Environmental Impact Assessment Review, Vol. 30, PP. 229-239.
- Scoones, I., 2009, **Livelihoods Perspectives and Rural Development**, Peasant Studies, Vol. 36, No. 1, PP. 71-96.
- Turton, C., 2000, **Sustainable Livelihoods and Project Design in India**, London, UK: Overseas Development Institute.
- United Nations Environment Programme, 2003, **State of the Environment and Policy Retrospective: 1972-2002**, Land, Nairobi: UNEP, PP. 62-89.
- Van Den Berg, M., 2010, **Household Income Strategies and Natural Disasters: Dynamic livelihoods in rural nicaragua**, Ecological Economics, Vol. 59, No. 3, PP. 592-602.
- Woodhouse, P., Howlett, D. & Rigby, D., 2000, **A Framework for Research on Sustainability Indicators for Agriculture and Rural Livelihoods Sustainability Indicators for Natural Resource Management & Policy**.